

ГРОМАДЯНСЬКА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЯК ПРЕДМЕТ ФІЛОСОФСЬКИХ І ПЕДАГОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

УДК 316.6:159.923:355.232

В. П. Примак

У сучасних умовах проблема формування громадянської відповідальності привертає до себе увагу не лише українського суспільства, а й усієї світової спільноти, стурбованої загостренням суперечностей між вихованням громадян у дусі демократії і свободи та зниженням рівня громадянської відповідальності, посиленням дестабілізаційних процесів у суспільстві і відсутністю гарантій безпеки особистості. Про актуальність проблеми свідчить “Декларація і програма виховання громадян у дусі свободи і демократії, виховання, заснованого на усвідомленні людиною своїх прав і обов’язків”, яку було прийнято 6–7 травня 1999 року в Будапешті на сесії Комітету Міністрів Ради Європи. У цьому документі поняття “громадянськість” визначається як соціальна свобода особистості та її вища відповідальність перед своєю батьківщиною. Ця проблема є особливо актуальною і для України, де часто у теоретичному плані нечітко розмежовують поняття “громадянськість” та “національний патріотизм” і в результаті багаторічної політики деідеологізації виник духовний вакуум, що на сьогодні є більш небезпечним, ніж економічна та політична кризи.

Метою статті є аналіз ключових понять, пов’язаних із формуванням громадянської відповідальності.

Уперше поняття “громадянськість” почали вживати ще античні філософи. Вони широко використовували поняття поліса, близьке до поняття “громадянське суспільство”, розглядаючи громадянське суспільство і політичну державу як взаємозалежні терміни. Словом “політика” на той час позначали всі найважливіші сфери життя суспільства та людини: родину, релігію, освіту, художню культуру, мистецтво тощо. Бути членом *politike* означало бути членом

держави і, тим самим, жити та діяти відповідно до її законів, не завдавати шкоди іншим громадянам.

Сократ, а потім і Платон метою виховання вважали виховання громадянина. Платон вказував на зверхність інтересів держави, а не особистості: “Ні спокуса, ні насильство не можуть примусити громадянина зрадити інтереси держави” [1, с. 39]. Аристотель також приділяв велику увагу питанням державного устрою та виховання громадян. Виконання громадянських обов’язків він пов’язував із моральністю людини й її вихованням у дитинстві. На його думку, виховання потрібно здійснювати з урахуванням законів держави. Отже, античні філософи сформулювали ідею громадянського виховання з її культом вільної, гордої, з почуттям власної гідності особистості.

Багато положень, висловлених давньогрецькими філософами щодо громадянського виховання, розвинули філософи Нового часу. Зокрема Дж. Локк використовував поняття “громадянське суспільство” і “держава” як взаємозамінні. Дж. Локк вважав, що для правильного розуміння політичної влади важливе значення має поняття свободи. Філософ при цьому зазначав, що, маючи необмежену свободу, ніхто не може мати свободи нищити себе або іншого, жодна людина не повинна завдавати шкоди життю, здоров’ю, свободі іншої людини [2, с. 14]. Розглядаючи проблему державного устрою, філософ вказував на необхідність цілеспрямованого виховання громадянина. Багато ідей Дж. Локка підтримав Ж.-Ж. Руссо. Розвиваючи ідеї народного суверенітету та демократії, він вважав, що законну силу має лише та система правління, яка ґрунтується на участі кожного громадянина у владі, на безумовному повновладді народу. Для того, щоб громадянин міг виконати свій громадянський обов’язок, зазначав Ж.-Ж. Руссо у книзі “Еміль, або Про виховання”, його необхідно виховувати з дитинства.

Особливе значення в розробці концепції громадянського суспільства мають праці Г. Гегеля. Систематизувавши всю спадщину французької, англійської і німецької суспільно-політичної думки, учений зробив висновок,

що громадянське суспільство є складним, політично організованим співтовариством, у якому підтримується порядок дотриманням прав та виконання обов'язків громадянами. Філософ пов'язував порядок у державі з вихованням громадян. На думку Г. Гегеля, людина в державі має права й обов'язки, за виконання яких несе відповідальність.

Питання громадянського виховання були предметом обговорення і в Україні з XVII століття. У той час С. Оріховський, С. Пекалід, С. Кленович, І. Домбровський, Й. Верещинський, Ш. Шимонович розглядали проблему спільного блага. Для спільного блага, на думку вчених, важливе значення мають суспільно корисна праця, захист вітчизни, збереження громадянського миру та злагоди в державі, правові відносини, благочестя і добродійність, патріотизм, підпорядкування особистих інтересів спільним тощо. Зокрема у “Напученні” С. Оріховський, подібно до Е. Роттердамського та Т. Гоббса, заявляє, що король повинен турбуватися про благо народу, бо він призначений для держави, а не держава для нього. Діяльність людини, на думку С. Оріховського, повинна підпорядковуватися державі і суспільству. У цьому ідеї С. Оріховського не збігалися з поглядами західноєвропейських учених, які вважали, що досягнення спільного блага суттєво обмежує особисту свободу громадян. На його переконання, громадянин має більше обов'язків перед державою, ніж держава перед ним. Виявляючи громадянську відповідальність, С. Оріховський критикував польських урядовців за бездіяльність у державних справах [3, с. 161]. Ідея спільного блага цікавила й І. Домбровського, який епіграфом до своєї поеми “Дніпрові камені” взяв слова Плутарха: “Добрий громадянин сприйме яку б не було службу на благо батьківщини” [3, с. 162].

У XIX ст. великий внесок у розробку питань громадянського виховання зробив К. Ушинський (1824–1870 рр.). Учений вів мову про дві сфери, у яких живе людина: перша сфера є приватною, егоїстичною, друга – публічною, громадянською, суспільною, державною. На думку К. Ушинського, за самою своєю природою, як істота зі вільною волею, людина має право на самостійне життя, на задоволення своїх інтересів, однак задоволення нескінченних

людських потреб і бажань може призвести до загибелі не лише окремої людини, але й людства загалом. З огляду на це, учений робить висновок про необхідність громадянського виховання, що повинно бути спрямовано на те, щоб визначити, розвинути, зміцнити та постійно охороняти неповторну людську особистість.

Визначний український педагог О. Духнович розглядав громадянське співжиття з позицій світового досвіду, стверджуючи, що воно можливе лише за умови виконання кожним членом людської спільності своїх обов'язків. При цьому перший обов'язок людини, на думку О. Духновича, полягає у служінні Богу, другий – у служінні своєму народу [4, с. 54].

На важливе значення громадянського виховання вказувала С. Русова. Вона вважала, що в процесі державотворення життя поставило “перед педагогами, перед школами нову вимогу: виховання громадянина, підготовку особи до громадянства, до активної і відповідальної участі кожного в громадському житті – політичному, культурному, соціальному” [5, с. 25].

У той час прогресивні діячі, зокрема М. Костомаров, П. Куліш, С. Миропольський, вважали, що великий виховний вплив на становлення особистості, розвиток її патріотичних та громадянських якостей має звернення до історичного минулого. Хоча необхідно зазначити, що у цей час вони розглядали формування громадянськості, ураховуючи передусім державні запити становлення громадянина Російської імперії, а вже потім – потреби національного самовизначення. Висловлювання щодо громадянського формування особистості в Україні у другій половині XIX ст. не обговорювалось широко серед педагогічної громади, швидше це були одиничні погляди прогресивних представників національної і наукової еліти [4, с. 54].

До 1917 р. питання громадянської освіти та виховання молоді такі визначні педагоги, як К. Ушинський, В. Стоюнін, П. Каптерев, розглядали в контексті загальновиховної ідеї. Зокрема, П. Каптерев писав, що “школа може правильно розвиватись, жити правильним життям лише за однієї умови, якщо вона служить справі виховання людини. А оскільки в реальному житті людина

є громадянином свого народу і діячем у суспільстві, то школа повинна, виховуючи це, виховувати і громадянина. Громадянин не повинен знищувати людину, а людина – громадянина” [6, с. 21].

М. Грушевський пов’язував громадянське виховання з моральним. Він писав: “Я вважаю, що та стадія українського життя, в яку ми ввійшли, вимагає високого морального настрою, спартанського почуття обов’язку, певного аскетизму і навіть героїзму від українського народу... Хто хоче бути гідним громадянином, той мусить видобути із себе моральні сили” [6]. Отже, українські педагоги та визначні діячі початку ХХ ст. пов’язували громадянськість із національним і моральним вихованням, що було викликано ідейними, ідеологічними та соціальними чинниками.

Сьогодні поняття “громадянськості” розглядають різні науки, зокрема правознавство, психологія, педагогіка, історія і соціологія. У педагогіку терміни “громадянськість”, “громадянський” прийшли із суспільних наук, де так визначено вияв патріотизму до держави, до свого народу: “Громадянськість – це готовність та здатність людини, громадянина до активної участі у справах суспільства і держави на основі глибокого усвідомлення своїх прав та обов’язків. Розуміння громадянськості як сукупності високорозвинених моральних якостей суб’єкта передбачає: зрілість політичної і правової свідомості, почуття патріотизму, причетності до історичної долі своєї вітчизни та її народу, усвідомлення себе як повноправного члена соціальної спільноти, громадянина своєї країни” [7, с. 122].

На психологічному рівні громадянськість позначає “державні обмеження” особистісних потреб у різних сферах життєдіяльності людини. М. Боришевський визначає громадянські цінності як складову національних духовних цінностей [8, с. 144]. Загалом підхід педагогів до визначення особистісних якостей громадянина сформувався на засадах української національної ідеї. Зокрема І. Бех, О. Киричук, В. Поплужний вказували на обов’язковість національної самосвідомості, ціннісних орієнтацій своєї

національної спільності, усвідомлення себе як суб'єкта державотворчого процесу й усвідомлення себе в ньому.

У радянській педагогіці поняття громадянськості не було, бо не було й громадянського суспільства, яке вимагало б від школи, освіти формування відповідних якостей. У практиці роботи школи (через зміст освіти і через позакласну та позашкільну виховну роботу), як і в творчості провідних педагогів, громадянське виховання розглядали як виховання політичне, класове, спрямоване на формування дисциплінованого, політично (класово) свідомого, діяльного та відповідального громадянина-інтернаціоналіста [6, с. 21–22]. Про це свідчать роботи А. Луначарського, Н. Крупської й А. Макаренка.

У 30-х роках ХХ ст. прийняття Конституції спонукало педагогів звернутися до проблеми громадянськості. А. Макаренко розглядав громадянське виховання як один із найважливіших та найскладніших процесів. Виховати громадянина, на його думку, – означає виховати патріота, виховати в ньому такі якості, які свідчили б про належність молодої людини до великої держави. У кінці 20-х років ХХ ст. А. Макаренко довів, що виховання в інтересах держави є результативним лише за умови його поєднання з розвитком творчої індивідуальності моральних почуттів і правових емоцій. Складовими громадянської орієнтації особистості великий педагог називав вмотивованість дій та моральних учинків, ціннісні орієнтації молоді [9, с. 7].

В. Сухомлинський першим за радянських часів звернувся до громадянського виховання як до основної педагогічної проблеми. Видатний педагог конкретизував педагогічний зміст понять “громадянськість” і “громадянське виховання”. “Громадянськість, – зазначав В. Сухомлинський, – це насамперед відповідальність, обов'язок, це та вища сходинка в духовному житті людини, на якій вона віддає себе служінню ідеалу” [10, с. 429]. На думку великого педагога, “упродовж усіх років навчання у школі учню слід давати не тільки систему знань основ наук. Передусім його треба вчити жити, вчити найважливішої мудрості буття – громадянськості. У знаннях, що ми даємо

людині, яка переступила поріг школи і буде під нашим виховним впливом до громадянської зрілості, на першому місці мають стояти знання про людину-громадянина, про велич та благородство таких ідей, що складають основу її високих моральних подвигів. Світло справжньої людської краси – краси громадянськості – повинно осявати шлях вихованця і допомагати йому правильно бачити світ очима громадянина” [10, с. 434].

Загалом у другій половині ХХ ст. виховні ідеї громадянськості пояснювали з позицій формування комуністичного світогляду патріотів та інтернаціоналістів, розвитку творчої і суспільної активності. Можна стверджувати, що впродовж усього ХХ ст. громадянськість розглядали у контексті виховання “громадян соціалістичної держави”. Громадянськість у цей час трактували як усвідомлення своїх прав та обов’язків щодо держави, громадянську організованість і дисциплінованість. Виховання громадянина вважали основою формування суспільно розвинутої особистості, важливим чинником підвищення її соціальної ролі [11, с. 54].

Окремо в контексті ХХ ст. необхідно вказати на погляди щодо громадянського виховання Г. Ващенка. У праці “Виховний ідеал” учений доводить, що “виховна праця педагога та виховний вплив середовища повинні зводитися до осягнення ідеальної людини – українця-громадянина, життєвою метою якого має бути служіння Богові й Україні” [12, с. 11]. Г. Ващенко до системи національного виховання зараховував громадянське виховання як органічну її підсистему. Зосереджуючи увагу на пошуках виховного ідеалу, педагог наголошував на необхідності виховання особистості з почуттям національної гідності, патріотизму, громадянської пошани і злагоди.

Ідея виховання громадянина знову актуалізується у 90-ті роки, коли після розпаду СРСР розпочалося створення самостійних незалежних держав. На сьогодні у нашій країні прийнято Державну національну програму “Освіта” (Україна ХХІ століття), Концепцію національного виховання, схвалену Міністерством освіти України, Концепцію громадянського виховання особистості в умовах розвитку української державності та Концепцію

громадянської освіти в школах України. У Концепції громадянського виховання особистості в умовах розвитку української державності визначено мету громадянського виховання: сформувати свідомого громадянина, патріота, професіонала, тобто людину з притаманними якостями і рисами характеру, світоглядом та способом мислення, почуттями, вчинками і поведінкою, спрямованими на саморозвиток на розвиток демократичного суспільства, а також окреслено основні підходи та принципи виховання громадянина, визначено зміст і форми громадянського виховання, інститути, які його забезпечують.

Питанням формування громадянина у наш час присвячено праці О. Киричука, О. Сухомлинської, І. Беха, О. Савченко, М. Стельмаховича, Т. Дем'янюк, О. Дубасенюк, П. Ігнатенка, О. Вишневського, І. Мартинюка та ін. Сьогодні найактивніше відстоює необхідність громадянського виховання в Україні творчий колектив під керівництвом О. Сухомлинської, зокрема, М. Боришевський, К. Чорна, І. Тараненко, С. Рябов та ін.

У зв'язку з тим, що виховання громадянської відповідальності здійснюється, насамперед, у процесі громадянського виховання, важливо визначити і це поняття. У Концепції громадянського виховання особистості в умовах розвитку української державності подано таке визначення громадянського виховання: “Громадянське виховання – це процес формування громадянськості як інтегрованої якості особистості, що надає людині можливість відчувати себе морально, соціально, політично та юридично дієздатною та захищеною. Воно покликане виховувати особистість чутливою до свого оточення, залучати її до суспільного життя, в якому права людини є визначальними” [13, с. 7]. В Українському педагогічному словнику громадянське виховання визначено таким чином: це “формування громадянськості як інтегративної якості особистості, яка надає можливість людині відчувати себе юридично, соціально, морально і політично дієздатною. До її основних елементів належать моральна та правова культура, яка виражається в почутті власної гідності, внутрішньої свободи особистості,

дисциплінованості, повазі і довірі до інших громадян та до державної влади” [14, с. 75].

Незважаючи на те, що тлумачення цього поняття, на наш погляд, дещо звужує можливості громадського виховання, воно орієнтує, насамперед, на один аспект громадянського виховання – розвиток громадянськості. Н. Волкова зазначає, що громадянськість – це “духовно-моральна цінність, світоглядна та психологічна характеристика особистості, яка визначає її обов’язок і відповідальність перед співвітчизниками, Батьківщиною” [15, с. 104]. Окрім громадянськості, у процесі громадянського виховання формуються також патріотизм, національна самосвідомість, культура міжетнічних відносин, планетарна свідомість, правосвідомість, громадянська позиція, а також громадянський обов’язок і громадянська відповідальність.

На сьогодні багато дослідників визначають громадянську відповідальність як складову громадянськості. Так, наприклад, автори посібника “Виховання громадянина: психолого-педагогічний та народознавчий аспекти” П. Ігнатенко, Н. Косарева, В. Поплужний і Л. Крицька, характеризуючи громадянськість, виокремлюють такі якості, як патріотизм, орієнтація на гуманістичну ідеологію, політична, правова та моральна культура, гідність, соціальна справедливість і відповідальність тощо. Такої ж думки дотримується І. Бех, який об’єднав громадянські якості у певний блок, що надало можливість дати всебічну характеристику громадянину як патріоту своєї держави. Серед найважливіших громадянських якостей він називає такі: громадянську свідомість, почуття громадянської гідності, почуття громадянської відповідальності та обов’язку, громадянську мужність, прихильність до державних інтересів, готовність захищати Батьківщину, правосвідомість, громадянську активність, повагу до національних традицій, державний оптимізм [16, с. 4–5].

Характеризуючи громадянськість, науковці І. Бех, М. Боришевський, О. Киричук погоджуються з думкою, що це складне філософське, психолого-

педагогічне поняття, складовими якого є багато компонентів, у тому числі й громадянська відповідальність.

Отже, результати аналізу психолого-педагогічної літератури надають можливість трактувати громадянську відповідальність як моральну якість, що характеризується високим рівнем розвитку самосвідомості особистості. На основі аналізу понять “громадянське виховання”, “громадянин” і “відповідальність” можна стверджувати, що *громадянська відповідальність – це моральна якість особистості з високорозвиненим громадянським обов’язком.*

Дослідження проблем громадянськості має тривалу історію. Уперше поняття “громадянськість” почали використовувати ще античні філософи, які розглядали громадянське суспільство та політичну державу як взаємозалежні терміни. Багато положень, висловлених давньогрецькими філософами щодо громадянського виховання, використали філософи Нового часу.

Питання громадянського виховання були предметом обговорення і в Україні. У XIX ст. вітчизняні прогресивні діячі вважали, що великий виховний вплив на становлення особистості, розвиток її патріотичних та громадянських якостей має звернення до історичного минулого. Такі визначні педагоги, як К. Ушинський, В. Стоюнін, П. Каптерев розглядали питання громадянської освіти і виховання молоді в контексті загальновиховної ідеї. У радянські часи цим питанням присвячено роботи А. Макаренка та В. Сухомлинського.

Громадянське виховання взагалі і його складова – громадянська відповідальність зокрема – має значущість для держави, суспільства й особистості.

Перспективами подальших досліджень вважаємо обґрунтування педагогічних умов формування громадянської відповідальності у майбутніх офіцерів-правоохоронців.

Список використаної літератури

1. Платон. Диалоги / Платон // Философское наследие. – М., 1986. – Т. 98. – 349 с.
2. Кошолоп, О. Ф. Громадянське виховання учнівської молоді у процесі історико-краєзнавчої роботи / О. Ф. Кошолоп, М. І. Сметанський. – Вінниця, 2007. – 271 с.
3. Історія української філософії / С. В. Бондар, Г. В. Вдовиченко, Н. Ю. Кривда та ін. – К. : Академвидав, 2008. – 624 с. – (Альма-матер).
4. Кучинська, І. Прогресивні представники національної еліти про формування громадянської особистості (II пол. XIX ст.) / І. Кучинська // Укр. л-ра у загальноосвіт. шк. – 2007. – № 8. – С. 53–54.
5. Русова, С. Ф. Роль жінки у дошкільному вихованні / С. Ф. Русова // Софія Русова і Галичина : зб. ст. і матеріалів ; упоряд. З. І. Нагачевська. – Івано-Франківськ, 1996. – С. 21–25.
6. Сухомлинська, О. В. Ідеї громадянськості й школа в Україні / О. В. Сухомлинська // Шлях освіти. – 1999. – № 4. – С. 20–25.
7. Політологічний енциклопедичний словник / упоряд. В. П. Горбатенко ; за ред. Ю. С. Шемшученка, В. Д. Бабкіна, В. П. Горбатенка. – 2-ге вид., доповн. і переробл. – К. : Генеза, 2004. – 736 с.
8. Боришевський, М. Й. Духовні цінності в становленні особистості – громадянина / М. Й. Боришевський // Педагогіка і психологія. – 1997. – № 1. – С. 144–160.
9. Макаренко, А. С. Воспитание гражданина / А. С. Макаренко ; сост. Р. М. Баскина, М. Д. Виноградова. – М. : Просвещение, 1988. – 304 с. – (Библиотека учителя. Педагогические раздумья).
10. Сухомлинський, В. О. Вибрані твори : в 5 т. / В. О. Сухомлинський. – К. : Рад. шк., 1976. – Т. 1. – 654 с.
11. Кучинська, І. Виховні ідеї громадянськості в Україні у 1958–1985 рр. / І. Кучинська // Укр. л-ра у загальноосвіт. шк. – 2007. – № 1. – С. 51–54.
12. Ващенко, Г. Г. Виховний ідеал / Г. Г. Ващенко. – Полтава : Полтав. вісн., 1994. – Т. 1. – 191 с.

13. Концепція громадянського виховання особистості в умовах розвитку української державності : Постанова Президії Акад. пед. наук України від 19 квіт. 2000 р. ; протокол № 1-7/4-49 // Шлях освіти. – 2000. – № 3. – С. 7–13.

14. Гончаренко, С. У. Український педагогічний словник / С. У. Гончаренко ; під ред. С. Головка. – К. : Либідь, 1997. – 374 с.

15. Волкова, Н. П. Педагогіка : посіб. для студ. вищ. навч. закл. / Н. П. Волкова. – К. : Академія, 2002. – 576 с.

16. Бех, І. Д. Психолого-педагогічні умови виховання у молоді громадянськості / І. Д. Бех // Громадянське виховання молоді в умовах трансформації суспільства : зб. наук. ст. – Черкаси, 1998. – С. 3–6.

Рецензент: доктор педагогічних наук, доцент Діденко О. В.